

VÁCLAV CVRČEK
A KOLEKTIV AUTORŮ

MLUVNICE

SOUČASNÉ ČEŠTINY

1/

JAK SE PÍŠE
A JAK SE MLUVÍ

KAROLINUM

Mluvnice současné češtiny 1/ Jak se píše a jak se mluví

**doc. Mgr. Václav Cvrček, Ph.D.
a kolektiv autorů**

Autoři:

doc. Mgr. Václav Cvrček, Ph.D. (vedoucí autorského kolektivu)

Ing. Vilém Kodýtek, CSc.

PhDr. Marie Kopřivová, Ph.D.

Mgr. Dominika Kovářiková, M.A.

prof. PhDr. Petr Sgall, DrSc.

Mgr. Michal Šulc, Ph.D.

Mgr. Jan Táborský

doc. PhDr. Jan Volín, Ph.D.

Mgr. Martina Waclawičová

Recenzenti:

prof. PhDr. František Čermák, DrSc.

PhDr. Josef Šimandl, Ph.D.

PhDr. PaedDr. Miloslav Vondráček, Ph.D.

Vydala Univerzita Karlova v Praze

Nakladatelství Karolinum

Redakce Lenka Ščerbaničová

Grafická úprava Jan Šerých

Sazba DTP Nakladatelství Karolinum

Vydání druhé

© Univerzita Karlova v Praze, 2015

© Václav Cvrček (za kolektiv autorů), 2015

ISBN 978-80-246-2812-7

ISBN 978-80-246-2834-9 (online : pdf)

Univerzita Karlova v Praze
Nakladatelství Karolinum 2015

www.karolinum.cz
ebooks@karolinum.cz

VÁCLAV CVRČEK
A KOLEKTIV AUTORŮ

MLUVNICE

SOUČASNÉ ČEŠTINY

1/

JAK SE PÍŠE
A JAK SE MLUVÍ

UNIVERZITA KARLOVA V PRAZE
NAKLADATELSTVÍ KAROLINUM
2015

OBSAH

Poznámka k druhému vydání ---- 13

Předmluva ---- 15

1 OBECNÉ VÝKLADY O JAZYCE (Václav Cvrček) ---- 17

- 1.1 Jazyk jako prostředek komunikace ---- 18
- 1.2 Jazykové roviny a jednotky; jazykovědné disciplíny ---- 19
- 1.3 jazyk v rámci společnosti ---- 20
- 1.4 Jazyk a jazykovědci ---- 21
- 1.5 Jazykový korpus jako zdroj dat ---- 22

2 OBECNÉ POUČENÍ O ČEŠTINĚ (Václav Cvrček) ---- 25

- 2.1 Čeština jako národní jazyk a její variety ---- 26
 - 2.1.1 Mluvená a psaná čeština ---- 27
- 2.2 Definice jazykového standardu a jeho varianty v češtině ---- 27
 - 2.2.1 Spisovná a standardní čeština ---- 28
 - 2.2.2 Standardní a obecná čeština ---- 30
- 2.3 Sozrůzněnost češtiny v závislosti na žánru a stylu ---- 30

3 VÝVOJ ČEŠTINY (Dominika Kovářiková) ---- 33

- 3.1 Čeština mezi ostatními jazyky. Genetická příbuznost a typologická podobnost ---- 34
 - 3.1.1 Genetické zařazení češtiny ---- 34
 - 3.1.2 Typologické zařazení češtiny ---- 35
- 3.2 Vývoj jazyka ---- 36
- 3.3 Periodizace vývoje češtiny ---- 36
 - 3.3.1 Praslovanština ---- 36
 - 3.3.2 Počáteční fáze vývoje českého jazyka ---- 37
 - 3.3.3 Raná (stará) čeština ---- 37
 - 3.3.4 Čeština 14. století ---- 38
 - 3.3.5 Čeština 15. století ---- 39
 - 3.3.6 Čeština humanistická ---- 39
 - 3.3.7 Barokní čeština ---- 40
 - 3.3.8 Čeština v době národního obrození a v 2. polovině 19. století ---- 41
 - 3.3.9 Čeština 1. poloviny 20. století a čeština současná ---- 42

4 FONETIKA A FONOLOGIE (Jan Volín) ----	43
4.1 Vztah mluvené a psané formy jazyka ----	44
4.2 Fonetický popis jazyka a řeči ----	46
4.3 Řečové orgány ----	48
4.4 Akustické vlastnosti řeči a percepce ----	50
4.5 Jednotky zvukového plánu češtiny ----	53
4.5.1 Hláška, foném, alofon ----	53
4.5.1.1 Vymezení pojmů ----	53
4.5.1.2 Samohlásky ----	54
4.5.1.3 Souhlásky ----	57
4.5.1.4 Popis fonologického inventáře pomocí distinktivních rysů ----	60
4.5.1.5 Změny na úrovni hlásek při produkci řeči ----	62
4.5.2 Slabika ----	68
4.5.3 Mluvní takt ----	70
4.5.4 Promluvový úsek, promluva ----	72
4.5.5 Replika, mluvní akt, mluvený text ----	76
4.6 Mluvní styly ----	77
4.7 Řečové poruchy, řečové vady a řečové chyby ----	79
5 LEXIKOLOGIE (Marie Kopřivová) ----	81
5.1 Vymezení lexikologie a základní pojmy ----	82
5.1.1 Související disciplíny ----	82
5.1.2 Slovo ----	83
5.1.3 Lexém ----	84
5.1.4 Kolokabilita a kolokace ----	85
5.1.5 Pojmenování ----	86
5.1.6 Motivace (motivovanost) ----	87
5.2 Lexikální sémantika ----	88
5.2.1 Význam ----	88
5.2.1.1 Lexikální význam ----	88
5.2.1.2 Gramatický význam ----	89
5.2.2 Metafora ----	89
5.2.3 Autosémantika ----	90
5.2.4 Synsémantika ----	90
5.2.5 Propria ----	90
5.2.6 Apelativa ----	90
5.2.7 Abstrakta a konkréta ----	91
5.2.8 Polysémie ----	91
5.2.9 Homonymie ----	92
5.3 Základní sémantické vztahy ----	92
5.3.1 Synonymie ----	92
5.3.2 Opozitnost ----	93
5.3.3 Hyperonymie a hyponymie ----	94
5.4 Frazeologie ----	95
5.4.1 Frazém ----	95
5.4.2 Typy frazémů ----	95
5.5 Slovní zásoba češtiny ----	96
5.5.1 Vrstvy slovní zásoby ----	97
5.5.2 Způsoby obohacování slovní zásoby ----	97
5.5.3 Současné způsoby obohacování slovní zásoby ----	98
5.5.4 Statistické aspekty lexikonu. zipfův zákon ----	99

- 6 TVOŘENÍ SLOV** (Michal Šule) ---- **101**
- 6.0.1 Hledisko slovotvorné ---- **102**
 - 6.0.1.1 Tvoření odvozováním ---- **103**
 - 6.0.1.2 Rozšiřování a hromadění přípon ---- **104**
 - 6.0.1.3 Slovotvorné typy ---- **106**
 - 6.0.1.4 Slovotvorné kategorie ---- **106**
 - 6.0.1.5 Tvoření skládáním ---- **108**
 - 6.0.1.6 Tvoření zkracováním ---- **108**
 - 6.0.2 Hledisko pojmenovací (onomaziologické) ---- **108**
 - 6.0.3 Slovotvorná stavba slova – tvar slovního základu, tvar afixu ---- **109**
 - 6.0.3.1 Odvozování předponou ---- **109**
 - 6.0.3.2 Odvozování příponou ---- **109**
 - 6.0.3.3 Skládání ---- **113**
 - 6.1 Odvozování (derivate) – odvozeniny (deriváty) ---- **114**
 - 6.1.1 Mění se význam slova nebo slovní druh (mutace nebo transpozice) ---- **114**
 - 6.1.1.1 Odvozování předponou (prefixem) ---- **115**
 - 6.1.1.2 Odvozování příponou (sufixem) ---- **117**
 - 6.1.1.3 Odvozování cirkumfixem (před i za základovým slovem) ---- **126**
 - 6.1.1.4 Odvozování nekoncovým sufixem (uvnitř základového slova) ---- **129**
 - 6.1.1.5 Původní forma se nemění ---- **129**
 - 6.1.1.6 Původní forma se mění odsunutím přípony (desufixace) ---- **130**
 - 6.1.2 Význam slova ani jeho druh se nemění, přidává se zpřesňující rys (modifikace) ---- **131**
 - 6.1.2.1 Odvozování předponou (prefixem) ---- **131**
 - 6.1.2.2 Odvozování příponou (sufixem) ---- **132**
 - 6.1.2.3 Odvozování cirkumfixem (před i za základovým slovem) ---- **134**
 - 6.1.2.4 Odvozování nekoncovým sufixem (uvnitř základového slova) ---- **135**
 - 6.1.2.5 Původní forma se nemění ---- **136**
 - 6.1.2.6 Původní forma se mění odsunutím přípony (desufixace) ---- **136**
 - 6.2 Skládání (kompozice) – složeniny (kompozita) ---- **136**
 - 6.2.1 Vlastní skládání ---- **137**
 - 6.2.2 Smíšený způsob skládání ---- **139**
 - 6.2.2.1 Skládání a odvozování ---- **139**
 - 6.2.2.2 Skládání a zkracování ---- **141**
 - 6.2.3 Zvláštní případy skládání ---- **141**
 - 6.2.3.1 Opakování slova (reduplikace) ---- **141**
 - 6.2.3.2 Opakování rytmu (kvazireduplikace) ---- **141**
 - 6.2.3.3 Skládání s písmennou značkou ---- **142**
 - 6.2.3.4 Skládání se zkráceným slovem ---- **142**
 - 6.2.3.5 Skládání pozičně variantní ---- **142**
 - 6.2.4 Spráhování (juxtapozice) – sprežky (juxtapozita). Nevlastní skládání ---- **142**
 - 6.2.4.1 Dvoučlenná předložková sprežka ---- **143**
 - 6.2.4.2 Jiné než dvoučlenné předložkové sprežky ---- **143**
 - 6.3 Zkracování – zkrácená slova ---- **144**
 - 6.3.1 Vlastní zkracování ---- **144**
 - 6.3.2 Smíšený způsob zkracování ---- **146**
 - 6.3.2.1 Zkracování a odvozování ---- **146**
 - 6.3.2.2 Zkracování a skládání ---- **148**
 - 6.4 Zkratky a slova zkratková ---- **148**
 - 6.4.1 Zkratky hláskované ---- **148**
 - 6.4.2 Zkratky plynule čtené ---- **149**
 - 6.4.3 Slova zkratková – akronyma ---- **149**
 - 6.5 Přejaté části slov ---- **149**

7 MORFOLOGIE ---- 153

- 7.0 Úvod do morfologie (Václav Cvrček) ---- **154**
 - 7.0.1 Stavba slovního tvaru - morfematika ---- **155**
 - 7.0.2 Morfém a jeho kombinace - morfonologické alternace ---- **156**
 - 7.0.3 Slovní druhy ---- **158**
 - 7.0.4 Víceslovné ekvivalenty slovních druhů ---- **164**
- 7.1 Podstatná jména (substantiva) (Vilém Kodýtek) ---- **165**
 - 7.1.1 Obecná charakteristika podstatných jmen ---- **165**
 - 7.1.2 Jmenný rod ---- **166**
 - 7.1.2.1 Rod substantiv označujících živé bytosti ---- **166**
 - 7.1.2.2 Jmenný rod versus gender ---- **167**
 - 7.1.2.3 Kolísání rodu substantiva ---- **168**
 - 7.1.3 Číslo ---- **169**
 - 7.1.4 Pád (casus) ---- **170**
 - 7.1.4.1 Charakteristika jednotlivých pádů ---- **171**
 - 7.1.4.2 Pádový synkretismus ---- **173**
 - 7.1.4.3 Frekvence pádů ---- **173**
 - 7.1.5 Určenost a neurčenost substantiv. Determinátory určitosti ---- **174**
 - 7.1.6 Typy skloňování (deklinace) ---- **176**
 - 7.1.6.1 Třídění deklinačních paradigmat ---- **176**
 - 7.1.6.2 Přehled vzorů substantiv ---- **177**
 - 7.1.6.3 Frekvenční zastoupení substantiv podle vzorů ---- **183**
 - 7.1.7 Vzory substantiv ---- **184**
 - 7.1.7.1 Podstatná jména rodu mužského životného (maskulina animata) ---- **185**
 - 7.1.7.1.1 Vzor *had* ---- **185**
 - 7.1.7.1.2 Vzor *muž* ---- **191**
 - 7.1.7.1.3 Vzor *táta* ---- **194**
 - 7.1.7.1.4 Vzor *soudce* ---- **195**
 - 7.1.7.1.5 Deklinace dalších životných maskulin ---- **196**
 - 7.1.7.2 Podstatná jména rodu mužského neživotného (maskulina inanimata) ---- **198**
 - 7.1.7.2.1 Vzor *list* ---- **199**
 - 7.1.7.2.2 Vzor *stroj* ---- **205**
 - 7.1.7.2.3 Vzor *cyklus* ---- **206**
 - 7.1.7.3 Podstatná jména rodu ženského (feminina) ---- **207**
 - 7.1.7.3.1 Vzor *žena* ---- **207**
 - 7.1.7.3.2 Vzor *duše* ---- **212**
 - 7.1.7.3.3 Vzor *píseň* ---- **218**
 - 7.1.7.3.4 Vzor *kost* ---- **219**
 - 7.1.7.3.5 Další typy skloňování feminin ---- **222**
 - 7.1.7.4 Podstatná jména rodu středního (neutra) ---- **223**
 - 7.1.7.4.1 vzor *stavení* ---- **223**
 - 7.1.7.4.2 vzor *město* ---- **224**
 - 7.1.7.4.3 vzor *moře* ---- **229**
 - 7.1.7.4.4 vzor *kuře* ---- **230**
 - 7.1.7.4.5 Další vzory neuter ---- **231**
 - 7.1.7.5 Skloňování názvů párových orgánů těla v plurálu ---- **235**
 - 7.1.7.6 Vokativ ---- **236**
- 7.2 Přídavná jména (adjektiva) (Dominika Kovářková) ---- **238**
 - 7.2.0 Obecná charakteristika přídavných jmen ---- **238**
 - 7.2.1 Gramatické kategorie přídavných jmen: jmenný rod, číslo, pád; stupňování ---- **239**
 - 7.2.2 Druhy skloňování ---- **239**

- 7.2.2.1 Složené skloňování adjektiv ---- **240**
- 7.2.2.2 Jmenné skloňování adjektiv ---- **244**
- 7.2.2.3 Smíšené skloňování adjektiv, přivlastňovací přídavná jména ---- **246**
- 7.2.2.4 Nesklonná přídavná jména ---- **248**
- 7.2.3 Stupňování (komparace, gradace) ---- **249**
 - 7.2.3.1 Komparativ ---- **250**
 - 7.2.3.2 Superlativ ---- **252**
 - 7.2.3.3 Nepravidelné stupňování ---- **252**
- 7.3 Zájmena (pronomina) (Marie Kopřivová) ---- **254**
 - 7.3.1 Význam zájmen ---- **254**
 - 7.3.2 Dělení zájmen ---- **255**
 - 7.3.2.1 Zájmena osobní ---- **255**
 - 7.3.2.2 Zájmena přivlastňovací ---- **258**
 - 7.3.2.3 Zájmena ukazovací ---- **262**
 - 7.3.2.4 Zájmena tázací ---- **265**
 - 7.3.2.5 Zájmena vztažná ---- **267**
 - 7.3.2.6 Zájmena neurčitá ---- **268**
 - 7.3.2.7 Zájmena záporná ---- **269**
- 7.4 Číslovky (numeralia) (Václav Cvrček) ---- **270**
 - 7.4.1 Číslovky základní ---- **271**
 - 7.4.2 Číslovky řadové ---- **277**
 - 7.4.3 Číslovky násobné ---- **278**
 - 7.4.4 Číslovky druhové ---- **278**
 - 7.4.5 Ostatní výrazy s kvantifikačním významem ---- **279**
- 7.5 Slovesa (verba) (Václav Cvrček) ---- **279**
 - 7.5.1 Gramatické kategorie sloves ---- **281**
 - 7.5.1.1 Osoba (persona) ---- **281**
 - 7.5.1.2 Číslo (numerus) ---- **284**
 - 7.5.1.3 Způsob (modus) a čas (tempus) ---- **285**
 - 7.5.1.3.1 Oznamovací způsob (indikativ) ---- **285**
 - 7.5.1.3.2 Podmiňovací způsob (kondicionál) ---- **288**
 - 7.5.1.3.3 Rozkazovací způsob (imperativ) ---- **289**
 - 7.5.1.4 Slovesný rod (genus verbi) ---- **290**
 - 7.5.1.5 Vid (aspekt) ---- **292**
- 7.5.2 Tvary sloves: jednoduché a složené, kmeny ---- **294**
- 7.5.3 Tvary sloves: určité a neurčité ---- **295**
- 7.5.4 Časování (konjugace) ---- **297**
 - 7.5.4.1 První třída (-e) ---- **298**
 - vzor nese (čte) ---- **299**
 - vzor bere ---- **301**
 - vzor peče (může) ---- **302**
 - vzor maže (dokáže) ---- **303**
 - vzor umře ---- **305**
 - 7.5.4.2 Druhá třída (-ne /-me) ---- **306**
 - Vzor tiskne ---- **306**
 - Vzor mine ---- **307**
 - Vzor začne (zajme) ---- **308**
 - 7.5.4.3 Třetí třída (-je) ---- **309**
 - Vzor kryje ---- **309**
 - Vzor kupuje ---- **310**

- 7.5.4.4 Čtvrtá třída (-í) ---- **311**
 - Vzor *trpí* (*myslí*) ---- **312**
 - Vzor *prosí* ---- **313**
 - Vzor *sází* ---- **314**
- 7.5.4.5 Pátá třída (-á) ---- **315**
 - Vzor *dělá* ---- **315**
- 7.5.4.6 Nepravidelná slovesa (být, chtít, jíst, jít, jet, mít, vědět, vidět; lze) ---- **316**
 - Sloveso *být* /*bejt* ---- **316**
 - Sloveso *chtít* ---- **319**
 - Sloveso *jíst* ---- **319**
 - Sloveso *jít* ---- **320**
 - Sloveso *jet* ---- **321**
 - Sloveso *mít* ---- **321**
 - Sloveso *vědět* ---- **322**
 - Sloveso *vidět* ---- **323**
- 7.6 Příslovce (adverbia) (Martina Waclawičová) ---- **323**
 - 7.6.1 Zájmenná příslovce ---- **324**
 - 7.6.2 Skupiny příslovců podle významu ---- **325**
 - 7.6.2.1 Příslovce času ---- **325**
 - 7.6.2.2 Příslovce místa ---- **327**
 - 7.6.2.3 Příslovce způsobu ---- **327**
 - 7.6.2.4 Příslovce míry ---- **328**
 - 7.6.2.5 Příčinná příslovce ---- **329**
 - 7.6.2.6 Zařazení příslovců podle kontextu ---- **329**
 - 7.6.3 Adverbia modální a stavová ---- **329**
 - 7.6.4 Stupňování příslovců ---- **330**
 - 7.6.5 Zařazení do slovního druhu podle kontextu ---- **332**
- 7.7 Předložky (prepozice) (Martina Waclawičová) ---- **332**
 - 7.7.1 Předložky podle původu ---- **333**
 - 7.7.1.1 Předložky vlastní ---- **333**
 - 7.7.1.2 Nevlastní a víceslovné předložky ---- **333**
 - 7.7.2 Skupiny předložek podle spojitelnosti s pády ---- **334**
 - 7.7.2.1 Předložky pojící se s nominativem ---- **334**
 - 7.7.2.2 Předložky pojící se s genitivem ---- **335**
 - 7.7.2.3 Předložky pojící se s dativem ---- **336**
 - 7.7.2.4 Předložky pojící se s akuzativem ---- **338**
 - 7.7.2.5 Předložky pojící se s lokálem ---- **339**
 - 7.7.2.6 Předložky pojící se s instrumentálem ---- **340**
 - 7.7.3 Vokalizace předložek ---- **340**
- 7.8 Spojky (konjunkce) (Martina Waclawičová) ---- **342**
 - 7.8.1 Struktura spojek ---- **342**
 - 7.8.1.1 Jednočlenné spojky ---- **342**
 - 7.8.1.2 Vícečlenné spojky ---- **342**
 - 7.8.2 Souřadící spojky ---- **343**
 - 7.8.2.1 Slučovací spojky ---- **343**
 - 7.8.2.2 Odporovací spojky ---- **343**
 - 7.8.2.3 Vylučovací spojky ---- **344**
 - 7.8.2.4 Stupňovací spojky ---- **344**
 - 7.8.2.5 Důvodové spojky ---- **345**
 - 7.8.2.6 Důsledkové spojky ---- **345**
 - 7.8.3 Podřadící spojky ---- **345**

- 7.8.3.1 Obsahové spojky ---- 346
- 7.8.3.2 Časové spojky ---- 346
- 7.8.3.3 Způsobové spojky ---- 346
- 7.8.3.4 Příčinné spojky ---- 346
- 7.8.3.5 Srovnávací spojky ---- 347
- 7.9 Částice (partikule) ---- 347
 - 7.9.1 Částice postojové (modální) ---- 349
 - 7.9.1.1 Faktuální (veritativní) částice ---- 349
 - 7.9.1.2 Volní (voluntativní) částice ---- 350
 - 7.9.1.3 Výrazové (expresivní) částice ---- 350
 - 7.9.2 Částice pocitové (emocionální) ---- 350
 - 7.9.3 Částice hodnotící (evaluativní) ---- 350
 - 7.9.4 Částice zesilovací (intenzifikační) ---- 351
 - 7.9.5 Částice členící text ---- 351
- 7.10 Citoslovce (interjekce) ---- 351
 - 7.10.1 Citoslovce faktuální ---- 352
 - 7.10.2 Citoslovce volní (voluntativní) ---- 352
 - 7.10.3 Citoslovce emocionální ---- 353
 - 7.10.4 Citoslovce kontakto­vá ---- 353
 - 7.10.5 Citoslovce onomatopoická (zvukomalebná, imitativní) ---- 353

8 UVEDENÍ DO SYNTAXE (VĚTNÁ STAVBA) (Petr Sgall) ---- 355

- 8.1 Úvodní poznámky ---- 356
- 8.2 Základní pojmy závislostní syntaxe ---- 357
- 8.3 Syntaktické jevy nety­pické ---- 361
- 8.4 Souřadnost a další vztahy ---- 362
- 8.5 Aktuální členění věty ---- 362

9 NAUKA O TEXTU A STYLU (STYLISTIKA) (Jan Táborský) ---- 365

- 9.1 Styl a stylistika ---- 366
- 9.2 Stylový potenciál jazyka (funkční spektrum jazyka) ---- 366
- 9.3 Zákonitosti výběru jazykových prostředků ---- 368
 - 9.3.1 Objektivní stylotvorné faktory ---- 369
 - 9.3.2 Subjektivní stylotvorné faktory ---- 371
- 9.4 Stylová hodnota výrazových prostředků ---- 372
- 9.5 Styly češtiny ---- 373
 - 9.5.1 Styl prostě sdělovací ---- 373
 - 9.5.2 Styl odborný ---- 373
 - 9.5.3 Styl umělecký ---- 374
 - 9.5.4 Styl publicistický ---- 375

10 PSACÍ SOUSTAVA (PRAVOPIS, ORTOGRAFIE) (Václav Cvrček) ---- 377

- 10.1 Psací soustava a jazyk ---- 378
- 10.2 Inventář znaků ---- 379
- 10.3 Principy české psací soustavy ---- 380
 - 10.3.1 Psaní písmene ch a písmen q, w, x ---- 381
 - 10.3.2 Psaní hlásek podléhajících spodobě znělosti (p, b, t, d, s, z apod.) ---- 381
 - 10.3.3 Psaní skupin di, ti, ni; dě, tě, ně ---- 382
 - 10.3.4 Psaní i / í a y / ý ---- 382
 - 10.3.5 Psaní písmene ě (skupiny dě, tě, ně; bě / bje, vě / vje, pě / pje; mě / mně) ---- 385
 - 10.3.6 Psaní písmen ú / ů ---- 386

10.3.7	Psaní souhláskových skupin na hranicích slov a částí slov ----	387
10.3.7.1	Psaní předložek a předpon s a z ----	387
10.3.7.2	Psaní přípon -ší a -čí ----	388
10.3.7.3	Psaní přípon -ský, -ství, -stvo a -cký, -ctví, -ctvo ----	389
10.3.7.4	Psaní zdvojených hlásek ----	391
10.3.8	Psaní rozdělovacích značek ----	391
10.3.9	Vlastnosti, které se projevují v rámci psaného textu ----	395
10.3.9.1	Psaní velkých písmen ----	395
10.3.9.2	Hranice slov v písmu ----	396
10.3.9.3	Rozdělování slov (na konci řádků) ----	398
10.3.10	Psaní cizích slov ----	398
10.3.11	Zkratky ----	399
10.3.12	Tradiční a historický princip (odchylky a nepravidelnosti) ----	400
10.4	Zvládání psací soustavy ----	401

Seznam zkratk ---- **402**

Literatura ---- **404**

Rejstřík termínů ---- **408**

POZNÁMKA K DRUHÉMU VYDÁNÍ

Vážené čtenářky, vážení čtenáři,

držíte před sebou druhé vydání **Mluvnice současné češtiny 1/ Jak se píše a jak se mluví**. Po obsahové stránce doznal text mluvnice jen minimum změn. Nejpodstatnější odlišností oproti edici předchozí je inovovaná grafická podoba celé knihy. V důsledku toho došlo ke změně stránkování, což znamená, že čísla stran v prvním a druhém vydání neodkazují k totožným pasážím v textu. V tomto smyslu byl zrevidován rejstřík termínů. Vedle toho bylo provedeno několik spíše drobnějších korekcí v textu samotném (opravy některých formulací).

*Za autorský kolektiv
Václav Cvrček*

PŘEDMLUVA

Rodilí mluvčí svůj jazyk znají a používají ho více či méně efektivně; nemají ale přehled o všech jeho zákoutích a orientují se bezpečně jen v těch sférách, které sami aktivně užívají nebo s nimiž se dostávají dennodenně do styku. V oblastech, v nichž jistotu nemají, sahají proto po poučení do odborných publikací nebo se přímo lingvistů dotazují.

Mluvnice, která se vám dostává do ruky, je v tomto směru jiná než ty předchozí. Především se nejedná o normativní příručku. Jejím cílem je popsat jazyk srozumitelnou formou tak, jak se projevuje v promluvách a textech, které nositelé jazyka produkují. Jinými slovy, je založena na průměrném mluveném a psaném úzu. Neaspiruje tedy na příručku, která by vám chtěla určovat, jak se co říká a píše „správně“ nebo „spisovně“, jak to dělávaly mnohé popisy, ale důsledně registruje varianty, které se v současném jazyku vyskytují, a přikládá jim takovou váhu, jaká jim reálně v úzu náleží.

Rozdíl mezi touto mluvnicí a předchozími popisy by se tak dal vyjádřit tím, že tato mluvnice se nesnaží popisovat jazyk, jak **by měl vypadat**, ale jak **skutečně vypadá**. Východiskem pro tento postup je praktická úvaha, podle níž se orientace v tak složitém systému, jako je jazyk, získává nejlíp prostřednictvím jeho dobré a nezkreslené znalosti.

Mluvnice, jejíž první díl máte před sebou, není nová jen v tom, že neužívá dřívější způsoby hodnocení jazykových prostředků na ose správný – špatný (což je vždy v jazyce problematické), ale také ve způsobu zpracování. Materiálovou základnou pro vytváření této příručky byly (vůbec poprvé v historii popisů češtiny) jazykové korpusy, což jsou rozsáhlé a reprezentativní počítačově zpracované soubory jazykových dat, které poskytují široké spektrum informací o tom, jak se dané prostředky užívají (více informací na <http://www.korpus.cz>).

Je proto na vás, uživatelích této mluvnice, abyste se po seznámení s předkládanými jevy rozhodli pro to, jak svůj konkrétní text budete formulovat, kterým prostředkům dáte přednost, a to vše s nezkresleným povědomím o tom, jaké postavení mají prostředky, které hodláte užít, v reálné komunikaci.

Autoři

Tato publikace vznikla za podpory Výzkumných záměrů MSM 0021620823 (Český národní korpus a korpusy dalších jazyků) a MSM 0021620825 (Variabilita zvukových prostředků jazyka a řeči: její zdroje a meze z hlediska komunikace).

1
OBECNÉ VÝKLADY
O JAZYCE

1.1 JAZYK JAKO PROSTŘEDEK KOMUNIKACE

Existuje mnoho definic jazyka, které se liší ve svých východiskách a v oblastech, které akcentují. Pro účely této mluvnice můžeme definovat **přirozený jazyk** jako systém verbálních znaků (morfémů, slov, vět), který slouží k mezilidské komunikaci.

Vedle přirozených jazyků, jejichž vznik není dán invencí a snahou tvůrců, existuje i mnoho jazyků umělých (esperanto, interlingva atd.). Něco jiného jsou ovšem např. jazyky programovací a různé formální jazyky logiky, nemluvě o soustavách znaků, jako jsou např. značky silničního provozu. Význam a obsah takových značek je vždy omezen na jednu parciální oblast, a proto není možné jejich systémy považovat za univerzální nástroje komunikace.

Komunikací rozumíme přenos informací, který předpokládá na jedné straně produktora (tvůrce sdělení) a na straně druhé jednoho nebo více recipientů (příjemců sdělení). Komunikace (jejíž nejběžnější formou je čtení napsané zprávy nebo rozhovor) probíhá v určitém prostředí, které zajišťuje spojení mezi oběma účastníky (komunikační kanál) a spoluvytváří kontext komunikace. Přenos informací probíhá za použití kódu (v našem případě přirozeného jazyka), jehož prostřednictvím produktor kóduje obsahy, sdělované informace, které jsou pak na straně recipienta znovu dekodovány.

Je zjevné, že při kódování a dekodování dochází ke ztrátě některých informací. Obsahy našeho vědomí jsou většinou natolik komplexní, že musí dojít k jejich zjednodušení, k jejich klasifikaci ve shodě s jazykovým systémem, aby bylo možné je pomocí jazyka sdělovat. Na druhé straně dochází k deformaci původního sdělení i na straně posluchače nebo čtenáře. Proces dekodování je výrazně ovlivněn individualitou příjemce, který se pokouší interpretovat sdělení na základě svých zkušeností a znalostí; ty se nikdy plně neshodují se zkušenostmi a znalostmi produktora.

Jazykověda se na jazyk od dob zakladatele moderní lingvistiky Ferdinanda de Saussure (1857–1913) dívá z dvojí perspektivy: jednak jde o konkrétní promluvy (mluvené nebo psané), tedy o realizace řečové činnosti, kterým se říká **mluva** (odborně parole,

výslovnost [parol]), a jednak jde o abstraktní **jazykový systém** (langue, výslovnost [la:ng]), který stojí v pozadí vytváření promluv; ten je uložen v myslích uživatelů jazyka a není bezprostředně pozorovatelný.

Každý živý přirozený jazyk se vyskytuje ve své primární podobě, která je mluvená. Od ní je v jazycích, které znají písmo, odvozena podoba psaná. Obě formy se zřídka zcela shodují. **Mluvený jazyk** je ve většině aspektů progresivnější. Většina změn se projevuje nejdříve v něm a je primárním mateřským jazykem každého mluvčího. Toto rozdělení na mluvený a psaný jazyk – některými mluvnicemi neprávem opomíjené – je základním organizačním principem předkládané příručky.

1.2 JAZYKOVÉ ROVINY A JEDNOTKY; JAZYKOVĚDNÉ DISCIPLÍNY

Jazykový systém je hierarchická struktura, ve které se jednotky nižších rovin podílejí na výstavbě rovin vyšších. Hranice vyšší jednotky tak skoro nikdy neprochází „vnitřkem“ jednotky nižší, s výjimkou např. frazémů (viz 5.4.1) přerušených zájmenem jako ve spojení je **vám** libo. Představením jednotlivých rovin a jednotek, které se na nich nacházejí, si můžeme udělat přehled i o základních lingvistických disciplínách.

Nejmenší vydělitelnou jednotkou jazyka je **hláska** (pro jeho mluvenou podobu) a **písmeno** (pro podobu psanou). Tyto jednotky samy ještě význam nenesou, ale mohou ho v určitých případech odlišovat: *les – pes; les – let; les – los*. Disciplína, která se zabývá hláskami a vůbec celou zvukovou stránkou jazyka, se nazývá **fonetika** (viz kap. 4). Pro psanou podobu neexistuje disciplína analogická k fonetickému zkoumání zvukové podoby, popisem psací soustavy (viz kap. 10) se částečně zabývá ortografie.

Vyšší jazykovou jednotkou je **morfém**, který se skládá z hlásek (nebo písmen). Morfém představuje tu část slova, která nese nějaký význam, popř. plní mluvnickou funkci: např. slovo *žena* je tvořeno dvěma morfémy *žen-a*, z nichž první nese lexikální význam slova „žena“, druhý nese význam prvního pádu jednotného čísla. Morfémy se zabývá **morfeematika** (viz 7.0.1).

Různými tvary, které slova mají v závislosti na gramatických kategoriích, se pak zabývá tvarosloví, **morfologie** (viz kap. 7). V rámci této disciplíny – které je věnována podstatná část této knihy – se tradičně pojednává i o slovních druzích, jejich gramatických kategoriích a způsobech jejich vyjádření. Za součást morfologie bývá považována i nauka o **tvoření slov** (viz kap. 6).

Morfémy jsou skladebními kameny slov. Ačkoli je termín **slovo** intuitivně zřejmý, je velmi obtížné ho přesně definovat. Budeme-li se pohybovat v oblasti psaného jazyka, můžeme se spokojit s tím, že (grafické) slovo je shluk písmen v textu oddělený z obou stran mezerami, který má nějaký význam a příp. nějaké gramatické kategorie. Jiná by byla definice pro slovo z hlediska jeho zvukových vlastností nebo z hlediska

jeho významu apod. Je tedy zřejmé, že definice uvedená výš je pro mnoho případů nepoužitelná (např. v případech víceslovných jednotek, kolokací, frazémů apod.). Disciplína pojednávající o slovech, jejich významech a slovní zásobě (lexikonu) se nazývá **lexikologie** (viz kap. 5). Procesem rozšiřování slovní zásoby odvozováním z jiných slov, přejímáním z cizích jazyků a dalšími způsoby se zabývá **slovotvorba** (viz kap. 6).

Nad rovinou slov se nacházejí **věty a výpovědi**. Jejich tvoření a stavbě se věnuje skladba (**syntax**), které je věnován především druhý díl této mluvnice. V rámci této knihy poskytuje možnost základního seznámení s problematikou syntaxe a úvod k jejímu prohloubenému studiu kapitola 8.

Věty a výpovědi se skládají do **textu**, jehož pozorováním a popisem jeho zákonitostí se zabývá **stylistika** (viz kap. 9) a **textová lingvistika**.

Napříč rovinami procházejí **frazémy** (disciplína se nazývá frazeologie), což jsou kombinace dvou a více jednotek (ať už morfémů, nebo slov), jejichž častý souvškyt signalizuje, že vazba mezi nimi je natolik pevná, že tvoří jeden celek. Kombinace slov v *souvislosti s* nebo *sama sebe* tak tvoří kolokace, které je oprávněně považovat za jednu jednotku.

Vedle disciplín popsanych výše, které se zabývají konkrétními jazykovými rovinami, existuje ještě řada jazykovědných oborů, které leží na hranici mezi lingvistikou a jinou vědou (sociolingvistika, psycho-lingvistika, neurolingvistika, kognitivní lingvistika atp.).

1.3 JAZYK V RÁMCI SPOLEČNOSTI

Nebylo by správné jazyk redukovat jen na soubor rovin, jednotek a pravidelností, které vystupují do popředí při jeho popisu. Jazyk je především sociální jev, což se projevuje několika aspekty.

Jazykové znaky (pro zjednodušení v tuto chvíli uvažujme jen slova) mají jednak svou formu, podobu a jednak nesou význam, obsah. V různých jazycích se tentýž význam pojmenovává různými formami: *pes*, *dog*, *Hund*, *chien* apod. Neexistuje tedy žádná přímá souvislost mezi konkrétní podobou slova (zvukovou nebo grafickou) a jeho významem. Přiřazení významu ke konkrétnímu řetězu hlásek, který tvoří slovo, je v tomto smyslu nahodilé (arbitrární) a je věcí společenské konvence, zvyku.

Ačkoli je přiřazení významu formě arbitrární a konvenční, není svévolné v tom smyslu, že by jednotlivec (nebo skupina mluvčích) mohl rozhodovat o tom, jaký význam bude vyjadřován daným slovem nebo co dané slovo má přesně znamenat. O těchto věcech rozhoduje vždycky většina mluvčích daného jazyka. Nikoli ovšem nějakým vědomým hlasováním, ale tím, jak skutečně daný znak užívají. Pro charakteristiku znaku z hlediska jeho významu, formy, ale i jeho postavení v rámci jiných znaků je tedy rozhodující většinový úzus rodilých mluvčích, který se přirozeně v čase mění.

S touto povahou jazyka souvisí i jeho neustálý vývoj. Každý mluvčí užívá jazyka trochu jiným způsobem, jeho jazykové povědomí a chování je unikátní (některé způsoby vyjadřování preferuje a jiné odmítá). Tím, jak jazyk užívá, ho zároveň nepatrně ovlivňuje a mění. Přirozené jazyky (pokud nejsou mrtvé jako např. latina) se proto v důsledku běžné mluvné činnosti neustále vyvíjejí. Na základě většinového úzu se přizpůsobují nově vzniklým skutečnostem a komunikačním potřebám. Tento vývoj je nejen nezadržitelný, ale zároveň i záhodný a vzhledem k výše uvedenému i neregulovatelný a nepředvídatelný.

Bylo by mylné se domnívat, že jazykový vývoj má nějaký směr nebo dokonce cíl. Asi nejnázornější je představa, že jazykový vývoj se podobá hladině moře. Ta se neustále mění, ale není možné o ní prohlásit, že se vyvíjí směrem k nějaké konkrétní podobě. Z toho důvodu ani není možné jazykový vývoj hodnotit na ose dobrý – špatný.

1.4 JAZYK A JAZYKOVĚDCI

Každý popis jazyka se musí vyrovnat mj. s tím, že mluvčí už svůj jazyk znají a používají ho. Tyto znalosti, které není možné hodnotit jako nedostatečné, když slouží k bezproblémové každodenní komunikaci, jsou ovšem vždy pouze částečné.

Je běžné, že mluvčí (ale i lingvisti) mají tendenci svůj vlastní úzus a představy o něm promítat do jazyka jako celku. Tak vznikají představy, kterým někteří lingvisti více či méně vycházejí vstříc, že jazyk je třeba nějak regulovat, vylepšovat a oprošťovat ho od „škodlivých“ jevů. Ačkoli je na teoretické rovině zřejmé, že žádná – byť dobře míněná – regulace jazykového vývoje nemůže být úspěšná, můžeme v historii jazyků najít mnoho pokusů o takové usměrňování.

Lingvisti, kteří zkoumají jazyk, mají možnost k němu přistupovat dvojím způsobem. Buď k němu přistupují **deskriptivně**, tj. studují a popisují jazyk takový, jaký je, nebo přijímají roli normotvůrců a pokoušejí se stanovit, jak by jazyk, resp. úzus, na základě nějak určených kritérií měl vypadat. Druhý způsob, označovaný jako **preskriptivní**, má mnoho teoretických úskalí, zejména se jedná o potíže s výběrem kritérií pro hodnocení záhodnosti jazykového vývoje i o vyjadřovací svobodu mluvčích.

Tato mluvnice přistupuje k jazyku prvním způsobem, pokouší se tedy být deskriptivní skutečného stavu jazyka tak, jak je možné ho pozorovat v reálných textech ať už psaných nebo mluvených. Metodologickým rámcem pro popis jazyka způsobem, který by do něj nezasahoval, byl Koncept minimální intervence. Ten stanoví podmínky pro nerušený (tj. nikým neusměrňovaný) jazykový vývoj, který zaručuje přirozenou orientaci mluvčích v jazyce a konstantní naplňování vyjadřovacích potřeb (v jazyce jsou vždy prostředky pro to, co je aktuálně třeba vyjadřovat). Hlavními předpoklady Konceptu minimální intervence jsou nepreskriptivní popisy jazyka, jejich vzájemná konkurence a nutnost důkladně definovat hlavní kritéria pro hodnocení jazykových prostředků.

1.5 JAZYKOVÝ KORPUS JAKO ZDROJ DAT

Aby bylo možné jazyk popisovat tak, jak skutečně vypadá, mají lingvisti v současné době k dispozici rozsáhlé jazykové korpusy. Jedná se o databanky nejrůznějších textů, které jsou vytvářeny tak, aby poskytovaly ucelený obraz o jazyce ve vší pestrosti jeho žánrů a textových typů.

Tato mluvnice jako první v českém prostředí vychází z korpusů, které jsou veřejně přístupné v rámci projektu **Českého národního korpusu** (viz <http://www.korpus.cz>) vedeného prof. F. Čermákem na FF UK. Údaje v této mluvnici pocházejí zejména z korpusu s názvem SYN2005, který obsahuje psané texty různých žánrů a stylů v celkovém objemu 100 milionů slov, a z korpusu Oral2006, který je složen z textů mluvených, nepřipravených a neformálních promluv, čítajícího 1 milion slov. V dílčích případech bylo přihlíženo ke korpusům PMK (Pražský mluvený korpus) a BMK (Brněnský mluvený korpus), které aspoň částečně naznačují oblastní rozdíly v České republice.

Je třeba si uvědomit, že zejména korpusy psaného jazyka, na nichž je založená analýza psané komunikace v této mluvnici, mají svá omezení. Jazyk, který reflektují, je ovlivněn preskriptivním působením předcházejících lingvistických generací, navíc rozpětí textů je poměrně široké (od beletrie a poezie přes publicistiku až po odborný a administrativní styl). Korekcí k těmto údajům je proto mluvený jazyk, který neprochází korekturou a frekvence jevů v něm obsažených odrážejí skutečný postoj většiny uživatelů jazyka k daným prostředkům.

Texty zařazené do korpusu procházejí několika stupni zpracování, od čištění a konverze dat po lemmatizaci (přiřazení tzv. slovníkového tvaru každému výskytu slova) a zejména morfologické značkování, při kterém je každému slovu přiřazen kód vyjadřující jeho morfologické vlastnosti (slovní druh, číslo, pád, rod, osoba, způsob, čas apod.). Tyto úpravy se provádějí automaticky jednak s využitím statistických a počítačích metod vyvinutých prof. J. Hajičem na MFF UK a jednak pomocí lingvistické analýzy vyvíjené doc. V. Petkevičem na FF UK.

V situacích, kde i přes obrovský rozsah současných korpusů nemáme dostatek dokladů, doplníme výklad informacemi ze starších lingvistických prací. To se týká zejména nesoustavného upozorňování na některé varianty pocházející z obecné češtiny, popř. dialektů (viz 2.2.2).

Na základě údajů z těchto zdrojů je možné popisovat jazykové jevy v nebyvalém rozsahu a zároveň v případě konkurenčních prostředků kvantifikovat jejich vzájemný poměr. Varianty jsou v této příručce popisovány dvojím způsobem.

(1) Někdy se jedná o jev (např. dubletní tvary), který se vyskytuje u všech (nebo většiny) slov daného vzoru. Takové jevy jsou vždy v dané kapitole popsány v sekci „Poznámky k jednotlivým tvarům“ (a označeny barevným pozadím).

V rámci popisu časování sloves I. třídy vzoru *maže* se tak můžeme dočíst o následující variaci (procenta se týkají všech sloves daného typu, která svým tvarem tuto variaci umožňují, tedy *můžu/mohu, pomůžu/pomohu, nemůžu/nemohu* atp.):

(<i>pomůž</i>)-u / (<i>pomoh</i>)-u	Psaná čeština: 44% <i>pomůžu</i> , 56% <i>pomohu</i> (s výjimkou <i>zmůžu</i>) Mluvená čeština skoro 100% <i>pomůžu</i>
(<i>pomůž</i>)-ou / (<i>pomoh</i>)-ou	Psaná čeština: 5% <i>pomůžou</i> , 95% <i>pomohou</i> Mluvená čeština: 94% <i>pomůžou</i> , 6% <i>pomohou</i>

Značka (M), resp. (Č), před údajem popisujícím jevy v mluvené češtině znamená, že se údaj vzta- huje pouze k území Moravy, resp. k území Čech.

(2) Pokud je naproti tomu variace vázaná na konkrétní slova, a netýká se tedy celého vzoru, je poměr variant uveden v rámci sekce „*Poznámky k jednotlivým slovům vzoru...*“. Čtenáři se tak u každého jevu, u kterého je možné stav jednoznačně určit, dostává informace o proporčním zastoupení jednotlivých variant v rámci celého (mor- fologického) typu.

Z těchto údajů je pak možné vyčíst, jak se která podoba daného slova skutečně uží- vá. Mluvnice tedy neuzívá k hodnocení kritéria jako „spisovný“, „správný“, „vhodný“ (viz 2.2.1), ale pouze uvádí ve shodě s Konceptem minimální intervence zastoupení jednotlivých variant v úzu.

Je třeba dodat, že procentuální zastoupení variant – ať už v rámci celého typu nebo v rámci jednoho slova (lexému) – je nutno vnímat přiměřeně: relevantní rozdíl mezi variantami můžeme konstatovat až u rozdílu nad 30 procentních bodů; varian- ty, které se ve frekvenci liší např. 40% ku 60%, je tedy třeba brát stále jako víceméně rovnocenné.

Je běžné, že užití jedné formy je časté v rámci psaných textů, zatímco v rámci mlu- vených projevů je marginální (okrajové) a naopak. V závislosti na situaci, prostředí, ale taky na osobních preferencích má uživatel této příručky možnost se rozhodnout pro konkrétní variantu. Je pak pouze na něm, aby provedl poučený výběr: zda chce při vytváření vlastního textu následovat většinový úzus dané situace, nebo zda se chce odlišovat užitím nefrekventované podoby (oba přístupy jsou v určitých podmínkách legitimní).

2
OBECNÉ POUČENÍ
O ČEŠTINĚ

2.1 ČEŠTINA JAKO NÁRODNÍ JAZYK A JEJÍ VARIETY

Naším národním jazykem je čeština. I když se může zdát toto tvrzení intuitivně pochopitelné a jednoznačné, reálná situace tak jednoduchá není. Čeština – jako každý živý přirozený jazyk – má mnoho více či méně odlišných podob (útvářů nebo obecněji variet), které se liší podle toho, kde a kdy se jich užívá.

Národní jazyk jako souhrn všech podob češtiny můžeme dělit na jednotlivé variety podle různých kritérií:

- (A) Podle převažujícího média komunikace rozeznáváme mluvenou a psanou formu jazyka (viz 2.1.1).
- (B) Podle regionu, v němž se daná podoba užívá, můžeme češtinu rozdělit na regionálně omezené útvary (dialekty, interdialekty) a celonárodně srozumitelné a používané prostředky (viz 2.2.2).
- (C) Podle situace, v níž se daná podoba užívá, můžeme jazyk rozdělit na několik různých variet (sociolektů) – ať už jde o různé žánry nebo situace podle stupně formálnosti, veřejnosti či naopak intimity (viz 2.3).

Vedle terminologického spojení národní jazyk se užívá i pojmenování **mateřský jazyk**, kterým označujeme řeč (v našem případě je to čeština), kterou si osvojuje dítě v kontaktu s rodiči nebo vychovateli do zhruba pěti let věku (po této době schopnost osvojit si jakýkoli jazyk v jeho úplnosti nenávratně ztrácí). Poměrně běžné jsou i případy, kdy je dítě vystaveno dvěma jazykům, a pak se oba stávají jeho mateřským jazykem (jedná se o tzv. bilingvní jedince). Mateřštinou každého z nás je mluvená podoba jazyka a její znalost je vždycky mnohem hlubší než znalost jakéhokoli jiného jazyka, který se v průběhu života naučíme.

2.1.1 MLUVENÁ A PSANÁ ČEŠTINA

Základní a přirozené dělení jazyka se týká rozdílu mezi jeho mluvenou a psanou formou (viz 1.1). Nejde pouze o rozdíl v médiu komunikace a o způsob vnímání (sluch nebo zrak), ale zejména o to, které prostředky a konstrukce se užívají.

Ve skutečnosti jde o spojitou škálu mezi texty ryze psanými a texty primárně mluvenými. Pro psané texty je charakteristická absence bezprostředního vnímatele, připravenost a možnost dodatečných úprav. Mluvené pak jsou charakteristické dialogickou a lineární povahou, nepřipraveností a mimojazykovými znaky (mimika, gesta apod.). Na pomezí mezi těmito krajními polohami leží např. připravené čtené projevy, které jsou mluvené pouze svou akustickou podobou, ale v ostatních aspektech se spíše přibližují k textům psaným.

Rozestup mezi mluvenou a psanou podobou je v češtině vlivem různých historických okolností poměrně značný. V běžné mluvené komunikaci je na většině území přirozené používat prostředky, které se v psané podobě téměř nevyskytují (*lidma, bysme, mladej, vokno, furt* apod.). Naopak neobvyklé by bylo v primárně mluvené podobě používat ty prostředky, které se objevují zejména v češtině psané a v mluvené češtině jsou velmi řídké (*titiž, nýbrž, jenž* apod.).

Tato odlišnost, spontánně vnímaná běžnými rodilými mluvčími, byla dosud v gramatických popisech češtiny opomíjena. V rámci této mluvnice je však rozdíl mezi mluvenou a psanou podobou hlavním organizačním principem, který pomáhá těm, kdo se v ní pokoušejí najít radu, v rozhodnutí, jak vybírat prostředky adekvátní komunikační situaci, pro kterou je určen jejich text.

2.2 DEFINICE JAZYKOVÉHO STANDARDU A JEHO VARIANTY V ČEŠTINĚ

Jazyková data, o která se tato mluvnice opírá, dokládají, že některé prostředky jsou v dané situaci nebo v dané jazykové formě frekventovanější než jejich alternativy. To by mohlo vést k mylné úvaze, že určité prostředky jsou pro danou situaci nebo funkci „správnější“ než prostředky jiné. Ve skutečnosti je každý text, stejně jako každý komunikační záměr, unikátní, a proto nelze paušálně doporučit jeden soubor prostředků pro všechny situace a záměry. Nejde o správnost prostředků, ale o jejich přiměřenost pro danou komunikační situaci, pro záměr mluvčího.

Na druhou stranu je zřejmé, že některé způsoby vyjádření v určitých situacích převažují nad jinými. To vytváří mezi mluvčími povědomí o standardnosti jazykových prostředků pro danou situaci a daný účel v porovnání s nestandardností (což není nesprávnost; proto nemluvíme o jevech substandardních) prostředků jiných.

Pokud bychom se tedy pokusili vymezit jazykový standard češtiny, zněla by jeho definice asi takto: **Standardní v určitém typu textu a/nebo jazykové formě jsou ty varianty prostředků, které v něm/ní nejsou marginální.** O standardnosti (resp. nestandardnosti) má tedy smysl uvažovat pouze ve vztahu k určitému času (situace se může vývojem změnit), typu komunikační situace a pouze v případě prostředků, které mají vzájemně si konkurující varianty (např. *abychom* × *abysme*).

Z definice vyplývá, že jazykový standard není soubor univerzálních prostředků vhodných pro všechny komunikační situace. Pro každou situaci, pro každý žánr a samozřejmě pro každou z forem jazyka je standard jiný. To, co je běžné v rámci administrativního stylu při psaní úředního dopisu, není obvyklé v přátelském hovoru nebo při veřejném projevu před mnoha lidmi a naopak. Standardy jednotlivých komunikačních situací se ale překrývají, protože mnoho prostředků nemá alternativní způsoby vyjádření, a jsou tak „doma“ v různých situacích; nejzřetelnější je rozdíl mezi nepřipraveným hovorem a připraveným písemným projevem. Navíc hranice jednotlivých standardů není ostrá, stejně jako nejsou ostré hranice mezi jednotlivými styly a komunikačními záměry.

V souladu s Konceptem minimální intervence přistupujeme k mluvčím jako k autonomním subjektům s právem na vlastní volbu jazykových prostředků k dosažení určitého komunikačního záměru. Neklademe jim do cesty žádné umělé překážky, nepřikazujeme jim, jak mají mluvit nebo psát a které tvary by měli používat nebo zavrhnout. Podáváme jim informaci o jazyku jako celku a o variantách jednotlivých jazykových prostředků v každé z jeho forem (v míře, v které je tato informace dnes k dispozici). Frekvenční data o jednotlivých variantách prostředků, tj. údaje o míře jejich užívání v psaných a v mluvených textech, mají mluvčím pomoci objektivizovat jejich jazykové povědomí a usnadnit jejich volbu. Chceme je proto o nich co nejlíp informovat, ale necháváme na nich tíži rozhodnutí o tom, co je pro ně **v dané komunikační situaci** standardní nebo marginální, vhodné nebo nevhodné.

2.2.1 SPISOVNÁ A STANDARDNÍ ČEŠTINA

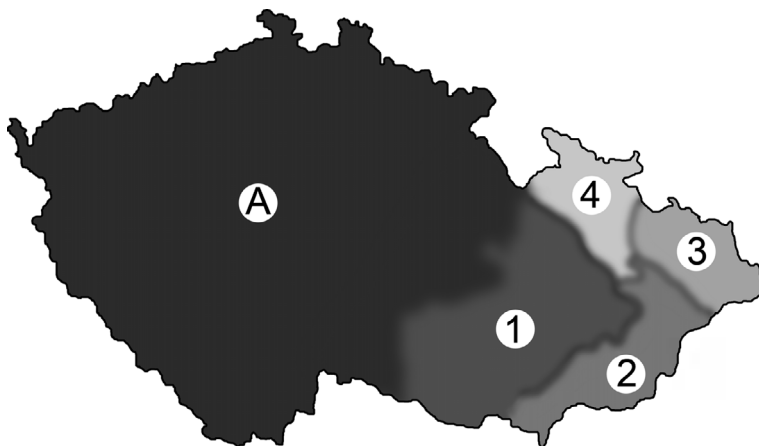
Užívání termínu standard v této publikaci není motivováno jen škálovitou povahou jazykových dat, pro niž se nehodí černobílé rozlišování na spisovné a nespisovné prostředky, ale především nedokonalostí termínu „spisovnost“, který se v jazykových příručkách u nás běžně užíval.

Termín spisovnost (stejně jako např. správnost nebo estetická krása) má oproti pojmu standard hned několik nevýhod. Nejdůležitější je ta, že pojem „spisovnost“ nikdy nebyl uspokojivě definován. Není tedy zřejmé, co je spisovné a co není, na základě jakých kritérií se spisovnost prostředku dá zjistit. Spisovnost je navíc mylně spojována s psaností, což paradoxně vede k tomu, že se zastírá základní rozdíl mezi psanou a mluvenou formou jazyka (sugeruje to tedy představu, že bychom v ideálním případě měli mluvit tak, jak píšeme, což je nejen v češtině nereálné).

Zatímco termín *standard* se vztahuje k tomu, jak se skutečně mluví a píše, je to termín z deskriptivního pojetí jazyka, termín *spisovnost* se váže k preskriptivnímu pojetí a často se užívá jako synonymum jazykové správnosti: za správné se v preskriptivním kontextu pokládá to, co je zapsáno jako spisovné v kodifikačních příručkách, tradičních gramatikách, slovnících a zvláště pravidlech pravopisu. Všechno ostatní je pak mylně vnímáno jako nesprávné, chybné, nevhodné. Jenomže přirozený jazykový vývoj, který je nezadržitelný, je vždycky jen sledem „nesprávnosti“, „chyb“, „nedůsledností“ a neobvyklých novot, které se později staly běžnou, standardní součástí jazyka.

Termín *spisovnost* bývá někdy spojován s vyšší jazykovou kulturou. Nejde tu však z lingvistického hlediska o kulturu projevu ve smyslu propracovanosti a kvality obsahu sdělení, nýbrž zejména ve smyslu shody jednotlivých slov a tvarů, popř. slovních spojení s příručkami. Mezi prvním a druhým ale není přímá souvislost, o čemž mimo jiné svědčí mnohá velká díla české literatury. Naopak, stává se nezdědkou, že přehnaná fixace mluvčího (resp. posluchače) na slovní tvary spíše vyjadřování (resp. recepce) sdělovaného komplikuje. Místo povrchního chápání kulturnosti jako shody s předpisem dáváme přednost hlubší kultuře projevu, která se týká obsahového bohatství, myšlenkové uspořádanosti, co nejplnějšího využívání slovní zásoby, jasné a věcné argumentace a dalších podobných hodnot.

Chápání spisovnosti prostředku založené na preskriptivních (tj. příkazujících) kodifikačních příručkách, které normovaly tvary slov a pravopis (příp. i výslovnost), navíc nereflektuje fakt, že ani jedna z regulovaných rovin zdaleka nepřispívá k celkové kultivovanosti nebo srozumitelnosti tolik jako myšlenková a stylizační úroveň textu.

Obr. 2.1: A – oblast obecné češtiny (Čechy a západní Morava):

- 1 – oblast středomoravských nářečí, 2 – oblast východomoravských nářečí, 3 – oblast slezských nářečí, 4 – oblast severomoravského pohraničí bez tradičního nářečního podloží. Situace velkých měst se může výrazně odlišovat od okolních oblastí.

2.2.2 STANDARDNÍ A OBECNÁ ČEŠTINA

Koncept jazykové kultury vypracovaný členy Pražského lingvistického kroužku ve 30. letech 20. století dělil národní jazyk na spisovný a útvary nespisovné („lidové“), tj. především nářečí a obecnou češtinu, která byla vnímána jako útvar mající tendenci stát se primárním prostředkem mluvené komunikace na celém území češtiny.

Obecná čeština je nivelizovaný, tj. z hlediska formy užívaných jazykových prostředků víceméně homogenní mluvený jazykový útvar převládající s některými variantními prvky na území Čech a západní Moravy. Vznikl (vyvinul se a rozšířil) přirozeným vývojem bez přímých zásahů lingvistů (na rozdíl od češtiny spisovné). Ve srovnání s obecnou češtinou je mluvený jazyk na většině území Moravy a ve Slezsku mnohem víc diferencovaný (viz mapku níž). Jak obecná čeština, tak převládající mluva v jednotlivých oblastech na Moravě a ve Slezsku patří mezi celonárodně srozumitelné útvary. Zvláštní postavení obecné češtiny mezi standardy mluvených projevů je dáno i tím, že její prostředky se často užívají v různých komunikačních funkcích, včetně krásné literatury, veřejných promluv aj. Její rozšíření je o tolik větší než rozšíření ostatních územních variet, že její mluvčí v běžném hovoru zpravidla nepomyslí na to, že jsou i území, na kterých se neužívá. Užívají ji tedy jako základní, primární soubor vyjadřovacích prostředků (i proto se někdy mluví o její „tendenci k celonárodnosti“). Naproti tomu mluvčí ne tak rozšířených variet moravských a slezských pochopitelně berou v úvahu, jaké prostředky se hodí spíš jen při komunikaci „mezi svými“, mezi mluvčími téže variety.

Ve standardu mluvených projevů se z uvedených příčin prostředky obecné češtiny projevují poměrně často. To se zrcadlí i v této mluvnici při popisu úzu.

Standardy mluvených projevů na Moravě a ve Slezsku nebylo možné v rámci mluvnice soustavně charakterizovat, protože v době její přípravy nebyla k dispozici potřebná data (korpora moravské mluvené češtiny).

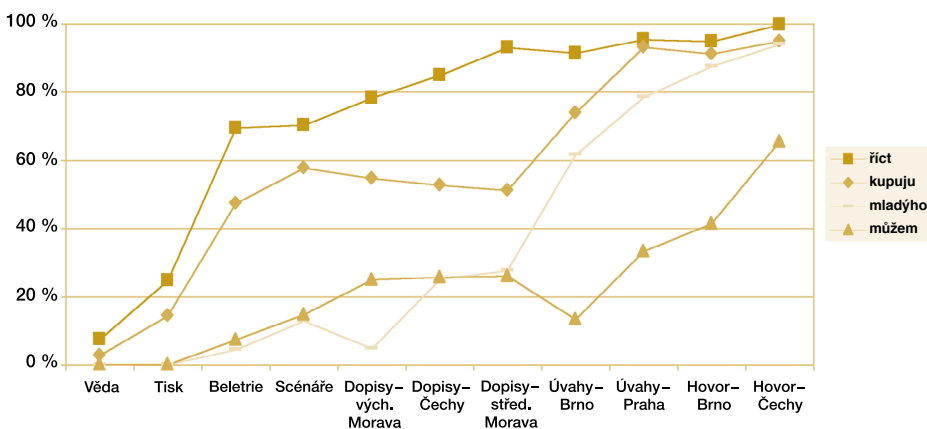
2.3 SOZRŮZNĚNOST ČEŠTINY V ZÁVISLOSTI NA ŽÁNRU A STYLU

Řekli jsme už, že standard není jeden; v případě variantních jazykových prostředků volí mluvčí varianty podle formy sdělení (mluvená – psaná), situace (např. formální – neformální, oficiální – neoficiální), textového typu (žánru), příp. v závislosti na regionu. Určité prostředky se hodí pro vyjadřování neveřejné až intimní (např. osobní dopis, přátelský rozhovor), jiné jsou vlastní veřejným projevům (ať už mluveným nebo psaným); publicistika si např. často vyžaduje jiné způsoby práce s jazykem než odborný text atp.

Uživatelé jazyka vybírají konkrétní variantu jazykového prostředku podle svého povědomí, které je založeno mj. i na tom, jak často se daná varianta v rámci daného stylu/žánru užívá.

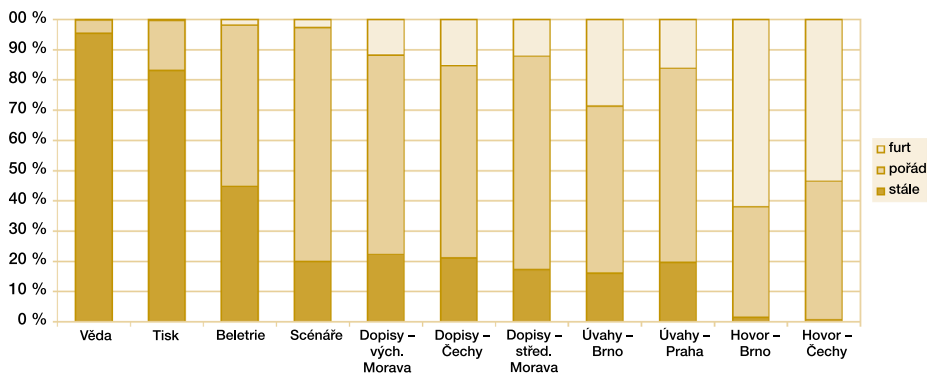
Popisem výběru konkrétních alternativních podob se zabývá **stylistika** (viz kap. 9). V následujících diagramech uvádíme jednoduché příklady toho, jaké jsou frekvence variant některých jazykových prostředků v různých typech textů, jednak v psaných žánrech: **věda** (vědecké stati a vysokoškolské učebnice), **tisk** (denní tisk a publicistické týdeníky), **bele-trie**, **scénáře** (divadelní hry a filmové scénáře) a **osobní dopisy**, a jednak v mluvených žánrech: **úvahy** (předem nepřipravené monology na určité společenské téma) a **hovor** (neformální konverzace) z různých míst Česka („vých. Morava“ v diagramech představuje souhrn za východomoravskou a slezskou oblast).

První graf uvádí frekvenční zastoupení jednotlivých podob charakteristických spíš pro neformální a neveřejné situace: infinitivu slovesa *říct* (oproti formálnějšímu *říci*), tvarů v 1. os. přítomného času sloves typu *kupovat* (*kupuju* vs. *kupuji*), ve 2. pádě jedn. čísla přídavných jmen typu *mladý* (*mladýho* vs. *mladého*, *starýho* vs. *starého* apod.) a v 1. os. přítomného času množ. čísla sloves typu *mocť* (*můžem* vs. *můžeme*). Z grafu je patrné, že jde o spojitou škálu, často od většinového (až téměř výhradního) užití jedné varianty k většinovému (až výlučnému) užití varianty druhé; výběr je přitom ovlivňován řadou různých faktorů (žánr, oblast, forma apod.), a liší se navíc i v závislosti na konkrétním jazykovém prostředku.

Obr. 2.2: Frekvenční zastoupení konkurujících si podob napříč žánry a oblastmi.

Ne příliš často má mluvčí nebo pisatel k dispozici hned tři možnosti vyjádření, které se liší svým způsobem užití. Výrazy *stále*, *pořád*, *furt* je možné někdy chápat jako synonymní, i když se liší žánrem, v němž se užívají. Na rozdíl od prvního grafu je z následujícího vyobrazení procentního zastoupení jednotlivých variant v rámci daných textových typů zřejmé, že užití dané podoby není tolik ovlivněno regionem.

Obr. 2.3: Poměr variant *stále* - *pořád* - *furt* v různých typech textů.

3 VÝVOJ ČEŠTINY

3.1 ČEŠTINA MEZI OSTATNÍMI JAZYKY. GENETICKÁ PŘÍBUZNOST A TYPOLOGICKÁ PODOBNOST

Pokud bychom chtěli češtinu zařadit do skupiny jazyků, které jsou jí nějakým způsobem podobné, máme několik možností. Buď můžeme (a) vysledovat její genetické kořeny, to znamená, že budeme hledat příbuznost mezi ní a jinými jazyky, které vznikly ze společného základu (prajazyka), nebo můžeme (b) hledat společné rysy systémové, např. způsob, jak se vyjadřují gramatické významy.

Genetická klasifikace (a), tedy hledání příbuznosti mezi jazyky a zkoumání jejich minulosti, rozděluje jazyky do jazykových rodin a v jejich rámci do skupin, naproti tomu typologie (b) se zabývá většinou současným stavem jazyků a snaží se zařadit každý jazyk do jazykového typu charakterizovaného určitou skupinou navzájem si blízkých strukturních vlastností (fonologických, morfologických nebo syntaktických).

3.1.1 GENETICKÉ ZAŘAZENÍ ČEŠTINY

Čeština patří mezi jazyky **indoevropské** spolu s většinou evropských jazyků, jako je například angličtina, němčina, francouzština, španělština, latina, řečtina apod., ale i s řadou jazyků indických a jiných. Indoevropská jazyková rodina je jen jednou z několika jazykových rodin (dalším zástupcem je třeba jazyková rodina uralská, do které taky patří některé evropské jazyky, např. maďarština a finština), ale co do počtu mluvčích je nejrozsáhlejší.

Příbuznost je možné vidět v porovnání některých základních českých slov se sanskrtskými (staroindickými): *jest* – *asti*, *dva* – *dvá*, *máti* – *mátá* aj.; podstatné ovšem je, že starší stadia jazyků (praslovanština nebo jazyk Véd) k sobě mají ještě blíže a že paralely ve slovní zásobě i v tvarosloví je možné do velké míry popsat tzv. hláskovými zákony (pravidelnými změnami).

Indoevropská jazyková rodina se skládá z několika stovek příbuzných jazyků, mezi které patří většina evropských, ale i některé asijské, především indické a íránské jazyky. Evropské jazyky se dále dělí na několik skupin: **slovanské** (mezi které patří čeština), baltské, germánské, románské a keltské, a patří k nim i několik jazyků izolovaných: řečtina, albánština a další.

Slovanské jazyky se ze skupiny indoevropských vydělují na základě některých společných jazykových rysů a na základě společné části slovní zásoby, která ukazuje, že se vyvinuly ze společného základu, praslovanštiny. Ze slovanských jazyků má čeština nejbližší ke slovenštině, lužické srbštině a polštině, patří tedy k jazykům **západoslovanským** (resp. k jejich československé větvi). Mezi další slovanské jazyky patří např. ukrajinština, ruština (východoslovanské) nebo slovinština, chorvatština, srbština, bulharština, makedonština (jihoslovanské). Z dalších evropských jazyků jsou slovanským nejbližší jazyky baltské, tj. litevština a lotyšština (spolu s vymřelou pruštinou).

3.1.2 TYPOLOGICKÉ ZAŘAZENÍ ČEŠTINY

Čeština se podle strukturální typologie (V. Skalička) řadí k typu **flektivnímu**, to znamená, že gramatické funkce vyjadřuje koncovkami připojovanými ke kořenu nebo kmenu slova, přičemž koncovka může vyjadřovat (a běžně vyjadřuje) několik gramatických významů najednou (např. koncovka slova *žen-ám* vyjadřuje zároveň tři významy: že jde o ženský rod, dativ a množné číslo).

V rámci typologie se jazykovým typem myslí ideální konstrukt, kombinace navzájem si blízkých vlastností, kterému ve skutečnosti úplně neodpovídá žádný jazyk. Jednotlivé jazyky, tedy i čeština, jsou vždycky smíšené a mají i některé rysy ostatních typů.

Rozlišujeme pět jazykových typů, které charakterizoval tvůrce pražské strukturální typologie V. Skalička. Čeština má vedle vlastností **flektivních** (které má společně s většinou slovanských jazyků i s latinou a dalšími starými jazyky indoevropskými) i rysy dalších typů, totiž **aglutinačního**, charakteristického pro maďarštinu, turečtinu aj. (hromadění přípon a/nebo předpon jako u českých tvarů *děl-ej-me*, *děl-a-l-i*, *nej-del-ší-mi* a u odvozování slov), **izolačního**, známého z angličtiny nebo francouzštiny (používání pomocných slov, jako jsou předložky, pomocná slovesa, např. *řekl bych*, *bude psát*), okrajově i **introflexivního** (alternace uvnitř slova, což je v češtině jen ojedinělé, srov. *přítel-přátel*); sotva se tu dají najít vlastnosti typu **polysyntetického** (kde je základním vyjadřovacím prostředkem gramatiky slovosled, jako ve vietnamštině nebo v klasické čínštině).

Podle jiné typologie, slovosledné (J. Greenberg), která sleduje typické postavení podmětu (S), slovesa (V) a předmětu (O) ve větě (viz 8.2), patří čeština k typu **SVO**, tedy k jednomu z nejčastějších typů.

3.2 VÝVOJ JAZYKA

Jednou ze základních charakteristik přirozeného jazyka je to, že se neustále vyvíjí. Čeština se jako samostatný jazyk měnila po několik staletí až do dnešní podoby. Ta není konečná, její vývoj pod vlivem mluvčích neustále pokračuje (viz 1.3). Jazykové změny, například změny v hláskovém systému (příklady níž), v jazyce neprobíhají na celém území najednou, šíří se obvykle z místa svého vzniku různými směry a postupně slabnou: na vzdálenějších místech nemusí proběhnout vůbec. Tím lze vysvětlit nářeční rozrůzněnost v jazyce (a také rozdíly v jazycích); jednoduše řečeno, změna, která vznikne na jedné části území, se neprojeví ve vzdálenější části, kde pak zůstane starší stav jazyka, případně vývoj proběhne jinak.

Záleží ovšem na tom, jak je v daném období společnost těsněji nebo volněji komunikačně propojená; v češtině po poměrně kondenzovaném období 15.–16. století následovalo refeudalizační oblastní rozčlenění a s ním např. nová diferenciacie mezi mluvou Čech a střední a jižní Moravy, kde se výrazy jako *dobrej, bejt* změnily na *dobré, bét* apod.

Při zkoumání vývoje jazyka se obvykle sledují změny ve fonologickém systému, v morfologii, v syntaxi a ve slovtvorbě a slovní zásobě. Jednotlivé změny spolu většinou souvisejí, například hláskové změny často vedou ke změnám v morfologii. Informace o vývoji jazyka a jazykových změnách lze získat z písemných záznamů z daného období, pokud jsou k dispozici. Z nejstarších období písemné doklady nejsou, takže je možné jen rekonstruovat stav jazyka např. na základě srovnávání s ostatními jazyky.

3.3 PERIODIZACE VÝVOJE ČEŠTINY

V následující kapitole uvádíme jen některé z hláskových a tvaroslovných změn, které v daných obdobích proběhly. Cílem této knihy není jejich úplný výčet, ale jen uvedení do problematiky.

3.3.1 PRASLOVANŠTINA

Praslovanština je nedoložený, jen rekonstruovaný, slovanský prajazyk, ze kterého se vyvinuly ostatní slovanské jazyky včetně češtiny. Její začátek se datuje zhruba do první třetiny prvního tisíciletí, její konec, tedy rozdělení na další jazyky, zhruba do konce prvního tisíciletí.

Velký význam kulturní má pro naše území nejstarší slovanský literární jazyk – **staroslověnština**. Staroslověnština je jazyk, který vytvořili řečtí bratři Konstantin (Cyril) a Metoděj pro svou

náboženskou misii na území Velké Moravy, kam přišli v roce 863; jako základ použili slovanský dialekt z okolí Soluně, odkud pocházeli. Aby mohli pro účely misie přeložit liturgické texty, vytvořili i písmo pro její zápis: hlaholici (později se používalo jiné písmo s názvem cyrilice, které je blízké ruské azbuce). Na území Velké Moravy vznikaly staroslověnsky psané texty, které jsou zachovány až v mladších opisech. Někteří badatelé považují za pravděpodobné, že v období 9. století nebyly praslovanské větve od sebe příliš vzdáleny a že staroslověnština, založená na jihoslovanském dialektu, byla na území Velké Moravy ještě dobře srozumitelná.

3.3.2 POČÁTEČNÍ FÁZE VÝVOJE ČESKÉHO JAZYKA

Ke konci prvního tisíciletí se z praslovanštiny v důsledku významných jazykových změn začaly vydělovat skupiny dialektů, ze kterých pak vznikly jednotlivé dnešní jazyky; jedním z nich byl dialekt používaný v českomoravském prostoru se svébytnými prvky, které známe ze staroslověnských textů vzniklých na území Velké Moravy a Čech. Tato nejstarší vývojová fáze češtiny se časově umísťuje mezi konec 10. století a asi polovinu 12. století. Z tohoto období je jen velmi málo písemných dokladů a obvykle se charakterizuje především povahou hlásek.

Mezi důležité **hláskové změny**, které zasáhly slovanský jazykový prostor včetně území Čech a Moravy, patří:

- (a) Kontrakce (stahování): ve skupinách typu *samohláska+j+samohláska* zaniklo *j* a obě samohlásky splynuly v jednu dlouhou (např. *a + j + a > á*, *o + j + e > é*). Kontrakce měla vliv např. na dnešní podobu složeného adjektivního skloňování: *dobraja > dobrá*, *dobrajego > dobrého* (viz 7.2.2).
- (b) Při změně nazývané zánik a vokalizace jerů byly odstraněny redukováné praslovanské samohlásky *ь* a *ѣ* (tzv. měkký a tvrdý jer). Jery podle tzv. Havlíkova pravidla buď zanikly, nebo se změnilly na plnou samohlásku, v češtině na samohlásku *e*. V dnešní době můžeme různé výsledky zániku či vokalizace jerů pozorovat u takových dvojic slov jako *pes – psa*, *hra – her*, *zlo – zel*, *mocen – mocný* (viz např. 7.1.1, 7.2.2.2).
- (c) Zánik nosových samohlásek odlišil dnešní polštinu (kde nosové samohlásky existují) od ostatních slovanských jazyků včetně češtiny

3.3.3 RANÁ (STARÁ) ČEŠTINA

Od poloviny 12. století do poloviny 13. století mluvíme o tzv. **rané češtině**, resp. rané staré češtině. Je to období, z kterého už existují písemné doklady v podobě jednotlivých slov, poznámek nebo vět vepsaných do cizojazyčného textu; nejde ale ještě o souvislé české texty. Díky takovým písemným dokladům můžeme sledovat vývoj fonologického systému nebo morfologií jmen, ale jen velmi omezeně morfologii sloves nebo syntax.

Hláskové změny. Mezi hláskové změny tohoto období patří mj. změna hlásek *a, ä* na hlásku *ě* po měkkých (palatálních) nebo změkčených (palatalizovaných) souhláskách, např.: *kot'ä* > *kotě*, *m'äkký* > *měkký*. Tato změna výrazněji odlišila tvrdé a měkké typy skloňování jmen (tvar Gsg. *hada* vs. *muže*, Nsg. *žena* vs. *duše*, Gsg. *města* vs. *moře*; viz 7.1). Dalším příkladem hláskové změny je tzv. staročeská asibilace neboli přidávání sykavkového šumu při výslovnosti některých palatalizovaných (změkčených) souhlásek. Výsledkem je např. vznik ryze české hlásky *ř* z původního měkčeného *r'* (*r' > ř*). Ve 12.–13. století se na celém území rozšířila změna *g > h*, např. u slov *noga* > *noha*, *gora* > *hora*.

Morfologie. Na rozdíl od dnešního jazyka se ve staročeském období vedle singuláru (jednotného čísla) a plurálu (množného čísla) běžně používalo ještě dvojné číslo, tzv. duál, označující dvě jednotliviny. Minulost se kromě dnes obvyklého složeného minulého času (préteria, viz 7.5.1.3.1) vyjadřovala i jednoduchými minulými časy, aoristem a imperfektem.

3.3.4 ČEŠTINA 14. STOLETÍ

Už na sklonku 13. století se začínají objevovat první souvislé české texty, ve 14. století vznikají staročeské literární texty různých žánrů, jako jsou zapsané legendy, duchovní a milostné básně atd. **Čeština 14. století** je tedy jazykem počátků české literatury. Ke konci 14. století čeština proniká i do odborných textů a do textů administrativních. Během tohoto století jsou do češtiny přeložena evangelia a nakonec celá bible.

Spřežkový pravopis. Rozšíření češtiny v psaných textech přineslo nutnost vyřešit problém zapisování českých hlásek, které nezachycuje latinská abeceda. Na rozdíl od minulého období, kdy k zápisu českých slov sloužila latinská abeceda bez úpravy (tzv. primitivní pravopis), se ve 14. století začíná užívat spřežkový pravopis, který ryze české hlásky zapisuje pomocí tzv. spřežek, neobvyklých kombinací písmen. Příkladem může být spřežka *cz* pro [č], *rz* pro [ř].

Hláskové změny. Vybrané hláskové změny ve 14. století mohou sloužit jako příklad toho, jak jedna změna vyvolávala další, ať už hláskové, nebo morfologické. V tomto období proběhla jedna z nejdůležitějších změn v souhláskovém systému: hlavní historická depalatalizace. Díky této změně byla silně oslabena opozice souhláskového systému, palatálnost : nepalatálnost, která byla dosud převládající a týkala se dvojic fonémů jako *t-ť*, *n-ň*, ale i např. *p-p'*, *l-l'*, a určující opozicí se místo ní stala znělost : neznělost (viz 4.5.1.3). V souvislosti s depalatalizací pak zanikl foném *ě*: krátké *ě* se změnilo na *e*, případně na *j + e* po retných hláskách. Dvojhláska *ie*, která se později změnila na *í*, zase přispěla ke vzniku diftongu *uo* z původního dlouhého *ó*: *dóm* > *duom*, *mój* > *muoj*. Diftong *uo* se později, ve století 15., změnil na *ú*: *duom* > *dúm*, *muoj* > *múj* (kroužek nad *u* je zde pozůstatkem *o*; viz 10.3.6). Ve 14. století se taky poprvé objevuje protetické *v-* na začátku slov začínajících na *o-* (*vokno*, *vokolo*; viz 4.5.1.2), které se pak v 15.–16. století rozšířilo i na střední Moravu.

Morfologie. Ve 14. století začaly ustupovat jednoduché minulé časy a byly nahrazovány préteritem, složeným minulým časem (viz 7.5.1.3.1). Začalo se vytvářet opisné pasivum (viz 7.5.1.4), i když nejprve měly výrazy jako *jest chválen* význam minulého času. Začal se gramatikalizovat protiklad vidu dokonavého a nedokonavého (viz 7.5.1.5).

3.3.5 ČEŠTINA 15. STOLETÍ

Čeština se v 15. století rozšiřuje i do dalších sfér, používá se v literatuře elitní i lidové, v odborných textech i v administrativě. Vlivem husitství se čeština výrazněji prosazuje na úkor latiny v psaných textech. Množství uživatelů psaného jazyka (pisatelů, ale především čtenářů) se zvyšuje. Od sklonku 14. století se díky existenci pražské univerzity rozšiřovala vzdělanost; docházelo k sekularizaci školství a rozšíření sítě městských škol. Čeština měla díky husitství vliv i na okolní jazyky (polština, ukrajinština, slovenština), v tomto období totiž fungovala ve střední Evropě jako kvazidiplomatický jazyk.

Diakritický pravopis. Spis *De orthographia Bohemica* přisuzovaný Janu Husovi navrhl na počátku 15. století zjednodušení pravopisných pravidel – používání písmen s diakritickým (rozlišovacím) znamínkem místo spřežek. Hlásky, které neexistovaly v latině, se zapisovaly s tečkou (v dnešní době háček, např. pro označení hlásky [ř]), dlouhé samohlásky se začaly označovat čárkou. Diakritický pravopisný systém se neprosadil okamžitě, dlouho existoval vedle spřežkového.

Hláskové změny. Už v 15. století na většině území českého jazyka splynula výslovnost původního *y* a *i*, ačkoli se tato změna neprojevila v grafice. Dlouhé *y* se začalo měnit na dvojhlásku *ej* (např. *být* > *bejt*, *mladý* > *mladej*), stejně tak se dlouhé *ú* začalo měnit na dvojhlásku *ou* (např. pův. *súd* > *soud*, *hlavú* > *hlavou*). Obě změny byly plně dokončeny až v období češtiny humanistické. Dvojhláska *ie* se změnila na *í* a dvojhláska *uo*, vzniklá z původního dlouhého *ó*, se změnila na *ú* (psáno zhruba od poloviny 16. století s kroužkem, viz výš).

Morfologie. Jednoduché minulé časy, aorist a imperfektum, zanikly v průběhu 15. století i v konzervativnější psané češtině. Naproti tomu se v psaném jazyce šíří opisné pasivum, i když jeho forma zatím není ustálená. V tomto období taky začíná ustupovat duál (dvojné číslo), který v následujícím období zaniká.

3.3.6 ČEŠTINA HUMANISTICKÁ

V 16. a na počátku 17. století se čeština šíří do dalších oblastí života, v kterých měla až dosud výhradní postavení latina. Rozvoj školství, rozšíření vzdělanosti a šíření knihtisku umožnily lepší přístup k psaným textům. Ty na jedné straně částečně ustalovaly jazyk (v tomto období je už málo jazykových změn jiných než nářečních), na druhé straně pomáhaly některým hláskovým změnám, např. *ý* > *ej*, *ú* > *ou*, rozšířit se mnohem rychleji a na větší území.

Čeština je v tomto období stylově rozmanitější než dřív, má škálu forem, které jsou vhodné pro nejrůznější situace a odlišné texty. Z jazykovědného hlediska je zajímavé, že v tomto období vznikají gramatiky češtiny, většinou zaměřené na potřeby knihtiskařů.

V 16. století vydává vlastní tisky Jednota bratrská. Jejím nejznámějším tiskem je Bible kralická (vydávaná v letech 1579 až 1594), jejíž jazyk byl v období národního obrození (zejména pokud jde o tvarosloví a některé hláskoslovné jevy) uplatněn jako vzor pro kodifikaci češtiny.

Hláskové změny. Dnešního rozšíření dosáhly změny *y > ej* a *ú > ou*. Změna *y > ej* se v grafice projevila jen v některých psaných textech, obvykle tzv. nižšího stylu. Územně se ale velmi rozšířila v mluveném jazyce (území prakticky celých Čech a střední Moravy) a např. u přídavných jmen je dnes primárním ukazatelem mluvenosti textu (viz 7.2.2.1). Podobně i protetické *v-* (viz i výš) proniklo na velké území (celé Čechy a západní část Moravy) především v mluveném jazyce. Proběhla i změna *aj > ej* v rámci jedné slabiky, např. *vajce > vejce*, která se taky velmi úspěšně rozšířila (jen v některých moravských nářečích neproběhla). Hláskové změny po tomto období už díky rozšíření psaného jazyka, výuky a dalších činitelů spíše ustávají, i když v dialektech vývoj pokračuje.

Morfologie. Rozlišení životnosti a neživotnosti u maskulin (viz 7.1.2) dosáhlo dnešního stavu. Zanikl duál (dvojné číslo, viz 7.1.3, 7.2.1 a další); v jazyce ale zůstávají zachovány některé duálové tvary, především některé tvary názvů párových orgánů těla, např. Ipl. *rukama*, Gpl. *nohou*, tvary Ipl. u adjektiv, zájmen a číslovek, které se pojí s těmito párovými orgány, např. *dlouhýma rukama*, *těma nohama*, *mezi čtyřma očima*, a u číslovek, *dvěma*, *dvě stě*. V mluvené češtině se zčásti vyrovnávají tvary Ipl. mask. a fem.: *ženami – zubami* (ještě později do těchto tvarů pronikly původní duálové tvary: *ženama*, *zubama*; viz tvary Ipl. v 7.1.6.2).

3.3.7 BAROKNÍ ČEŠTINA

Český jazyk okolo poloviny 17. století se postupně stahuje z řady funkcí, které plnil v období humanismu. S odchodem části intelektuální elity ustoupila čeština z odborné literatury, administrativy a částečně i z literatury umělecké. Po určitou dobu v češtině ještě tvořila česká emigrace, například Jan Ámos Komenský, ale i na našem území vznikala díla jako Bible svatováclavská (nový překlad bible vydávaný v letech 1677 až 1715) nebo skladba *Co Bůh? Člověk?* Bedřicha Bridela (1658). V 18. století byly na našem území rozšířeny žánry jako duchovní poezie, kramářská píseň, sbírky kázání, knížky lidového čtení apod. Pro ně je typické, že do nich na rozdíl od tzv. elitní literatury pronikly i změny jako *y > ej*, *é > í* nebo protetické *v-* (*bejt*, *mladej*, *dobrý mlíko*, *vokolo*).

Hláskové změny. Do psaného jazyka pronikalo úzení *é > í* (zvl. po měkkých souhláskách, *řěci > říci*, *pečěnka > pečínka*, ale i *lémec > límec*, *znaménko > známínko*, *dobré mléko > dobrý mlíko*), které v mluveném jazyce proběhlo na většině území (kromě východomoravských dialektů). V nářečích, která nejsou konzervována psaným jazykem, pokračuje hláskový vývoj a rozrůznění.

Morfologie. Ipl. mask. přebрал koncovku zaniklého duálu (*zubama*), která analogicky přechází i do Ipl. feminin a neuter (*ženama*, *městama*; viz 7.1.6.2) a do Ipl. adjektiv a zájmen (*zdravejma zubama*, *mladejma ženama*, *těma našima městama*; viz tvary Ipl. v 7.2.2, 7.3.2, 7.4). Vývoj opisného pasiva je už dokončen, jeho forma je shodná s formou dnešní. V Čechách v tomto období pokračuje vývoj, který začal už dřív a vedl k nivelizaci nářečí; nářečí česká v užším smyslu (tedy nikoli moravská) ustupují víceméně jednotnému jazykovému útvaru, který B. Havránek ve 20. století charakterizoval jako obecnou češtinu; ta má specifické tvarosloví, ale není nijak vyhraněná v syntaxi a ve slovní zásobě. Jiná je situace na Moravě, ta zůstává rozdělená na nářeční oblast hanáckou ve středu a na jihu, slováckou na jihovýchodě a lašskou (ostravskou) na severovýchodě.

3.3.8 ČEŠTINA V DOBĚ NÁRODNÍHO OBROZENÍ A V 2. POLOVINĚ 19. STOLETÍ

V souvislosti s národně emancipačním hnutím, které probíhalo v první polovině 19. století ve většině zemí Evropy, se i u nás začínají objevovat snahy o kulturní osamostatnění. Národní obrození znamenalo rozvoj kulturních, ekonomických a společenských aktivit na našem území. Postupná kulturní emancipace vedla nejdříve k rozšíření spektra komunikačních situací, ve kterých se čeština užívala, až k její úplné dominanci na našem území v době vzniku samostatného státu v roce 1918.

Emblémem národně emancipačních snah se stává národní jazyk, který byl v období 18. století omezen jen na několik žánrů. Z negativního hodnocení politické situace národa se zrodilo i negativní hodnocení jazyka předcházejícího období, který byl z iracionálních důvodů považován za pokleslý a nevyhovující. Generace lingvistů přelomu 18. a 19. století (v čele s Josefem Dobrovským a Josefem Jungmannem) se proto snažily o obnovu češtiny na základě jazyka předbělohorského. Dobrovský na možnost obnovy češtiny v jejích kulturních funkcích nevěřil a svou velkou mluvnici psal právě o klasickém jazyce předbělohorském. Tím došlo k nepřirozenému přerušení jazykového vývoje, kdy za základ kodifikace nebyla brána soudobá podoba češtiny, ale v té době už 200 let stará čeština období humanismu.

Toto nepřirozené vychýlení jazykového vývoje mělo následky, které pocítujeme dodnes. Norma vytvořená obrozenci na základě psaného/literárního jazyka humanismu (v kterém neproběhly některé změny 16. až 18. století) se postupně vyvinula do podoby, která se dnes užívá víceméně jen v rámci psaných nebo oficiálních mluvených textů. Přirozený jazykový vývoj, ve kterém se uplatnily všechny uvedené hláskové a morfologické změny, dal vzniknout té podobě češtiny, která se na většině území České republiky užívá zejména v mluvených projevech (s charakteristickými rysy, jako jsou *vokno*, *abysme*, *lidma*, *mladej* apod.). Rozestup mezi oběma formami, který je patrný do značné míry dodnes, je tak dědictvím pokusu o násilnou změnu jazykového vývoje na začátku 19. století. V konkurenci těchto dvou útvarů postupně (i když pomalu, s mnoha překážkami) přece jen vítězí ty podoby, které pocházejí z mluvené formy jazyka (a jsou tedy výsledkem přirozeného vývoje). Pro určité vrstvy mluvené řeči je typická oscilace mezi oběma základními normami češtiny, tzv. střídání kódů, srov. spojení jako *s velkýma okny; malá města, které...; starej člověk, kterému... apod.*

V rámci snah o „záchranu“ češtiny vznikalo mnoho tzv. brusů, tj. příruček, které se snažily zakazováním určitých podob a tvarů „vybrousit“ češtinu k její „lepší“ podobě, nebo ji zbavit vlivu němčiny. Tyto příručky brusičů (puristů) často nečerpaly svoji autoritu z odborné lingvistické erudice, ale spíše z nacionálně laděné protiněmecké rétoriky. Propagovaly mnohdy jevy, které přirozeným jazykovým vývojem nebyly přijaty (šlo zejména o nacházení nových slov ve snaze vymýtit všechny pozůstatky němčiny a v touze co nejvíc se přiblížit starší podobě, která byla neopodstatněně